

Avrupa Birliği, Türkiye-Ermenistan İlişkilerini Nasıl Okuyor? -İlerleme Raporları İtibarıyla Genel Bir Analiz-

Barış Özdal*

Özet

Türkçe ve yabancı dillerde literatür taraması yapıldığında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde AB faktörünü analiz eden, sınırlı sayıda fakat nitelikli çalışmalar tespit edilmektedir. Lakin bu çalışmaların hemen hemen hepsinin ya AB Organlarının “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları” kapsamında aldığı kararları ya da AB üyesi kimi devletlerin ulusal parlamentolarında ve iç hukuklarında aldığı kararları incelediği görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin tam üyelik süreci itibarıyla her yıl yayımlanan AB İlerleme Raporları'nda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ele alınışını, kapsamlı bir biçimde karşılaştırmalı olarak analiz eden bir çalışma bulunmamaktadır.

Yukarıda belirtilen gerekçe dâhilinde 1998-2014 yılları arasında yayımlanan 16 İlerleme Raporu itibarıyla çalışmada şu sorular analiz edilecektir:

- İlerleme Raporlarında konu edinilen Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ilişkin hususlar bir süreklilik arz etmekte midir? Yoksa konjonktürel değişimler mi yaşanmaktadır?
- İlerleme Raporlarında vurgulanan Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki sorunlarda, Türkiye tarafından somut olumlu adımlar atılması Türkiye'nin AB'ye tam üyelik sürecini hızlandırabilir mi?

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ermenistan, Avrupa Birliği, Türkiye-Ermenistan İlişkileri, AB İlerleme Raporu.

Giriş¹

Kamuoyu tarafından yaygın olarak bildirildiğinin aksine, “Ermeni Sorunu” olarak da adlandırılan “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları” 1987 yılından itibaren değil, Türkiye'nin Avrupa Toplulukları (AT) dolayısıyla Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerinin hukuksal başlangıcını oluşturan 1 Aralık 1964 tarihinden günümüze değin önemli bir olgu olarak yer almaktadır. Diğer bir deyişle vurgularsak, “Lausanne Barış Andlaşması ile kapanmış olan Ermeni sorunu 1964 yılında yeniden açılmıştır”².

Türkçe ve yabancı dillerde literatür taraması yapıldığında ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde AB faktörünü analiz eden, sınırlı sayıda fakat nitelikli çalışmalar tespit edilmektedir. Lakin bu çalışmaların hemen hemen hepsinin ya AB Organlarının “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları” kapsamında aldığı kararları ya da AB üyesi kimi devletlerin ulusal parlamentolarında ve iç

(*) Doç. Dr. Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih Anabilim Dalı. e-posta: barisozdal@gmail.com

- (1) Bu makale büyük ölçüde tarafımızdan daha önce yayımlanan şu eserdeki bilgilerin, 2012 ve 2013 yıllarında yayımlanan raporlar dikkate alınarak güncellenmesi sureti ile yazılmıştır. Barış Özdal, “Avrupa Birliği İlerleme Raporları Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Analizi”, I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Erzurum/Türkiye 2-4 Mayıs 2012 Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 1033, 2014, ss. 113-124.
- (2) Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, 2006, s. 251.

hukuklarında aldığı kararları incelediği görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin tam üyelik süreci itibarıyla her yıl yayımlanan AB İlerleme Raporları'nda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ele alınışını, kapsamlı bir biçimde karşılaştırmalı olarak analiz eden bir çalışma³ bulunmamaktadır.

Bu bağlamda AB İlerleme Raporları itibarıyla Türkiye-AB ilişkilerini analiz etmeden önce beş önemli hususu belirtmek ve çalışmanın sınırlarını çizmek faydalı olacaktır.

1. *Husus*: Öncelikle, "1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları", Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde günümüz itibarıyla mevcut bulunan 3 sorundan bir tanesidir ve diğer sorunlarda olduğu gibi Türkiye-AB ilişkilerini etkilemektedir⁴.

Bu sorunları şu şekilde tanımlamak mümkündür:

1. "1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları";
2. "Dağlık Karabağ Sorunu" ve
3. "Sınır Kapılarının Açılması" sorunu.

İki komşu devlet arasındaki ilişkileri etkileyen bu üç ana sorun, kendi içinde farklı tarihsel temellere, iddialara ve tezlere dayanmakla beraber, bu sorunların çözümüne ilişkin yaşanan süreçler dikkate alındığında, aralarında bağlantı kurulduğu görülmektedir. Bu bağlantı hiç şüphesiz doğrudur. Zira özellikle son yıllarda, "1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları" bağlamında "soykırım iddiaları" ile sınır kapılarının açılması sorununun (ki bu sorun birçok AB raporunda ve maalesef bazı Türkçe eserlerde de "sınır sorunu" olarak tanımlanmaktadır) Türkiye'nin önüne eş zamanlı getirildiği ve AB ile Amerika Birleşik Devletleri (ABD) başta olmak üzere Ankara'ya baskı yapıldığı görülmektedir. Ancak, önemle vurgulamak gerekmektedir ki kamuoyunda zaman zaman belirtildiği üzere Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulmaması ve sınır kapılarının açılmamasının nedeni "1915 Olaylarına İliş-

kin Ermeni İddiaları" bağlamında "soykırım iddiaları" değil, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı uluslararası hukuka aykırı bir biçimde işgal etmesidir.

2. *Husus*: Elli yıla yakın bir geçmişe sahip olan Türkiye-AB/AT ilişkilerinde çeşitli faktörlerin etkisi ile zaman zaman ön plana çıkan/çıkarılan, zaman zaman ise unutulmuş/soğutulan "1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları"nın etkisinin ise şu üç başlık altında analiz edilmesi mümkündür.

1. AB/AT Organlarının "1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları" kapsamında aldığı kararlar;
2. Türkiye'nin tam üyelik süreci itibarıyla her yıl yayımlanan AB İlerleme Raporları'nda "1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları", kapsamında gündeme getirilen gelişmeler;
3. AB üyesi devletlerin ulusal parlamentolarında/meclislerinde ve iç hukukları itibarıyla bazı yargı organlarında aldığı kararlar.

3. *Husus*: Yukarıda belirttiğimiz başlıklardan da anlaşılacağı üzere konu sadece Türkiye'nin AB/AT ile ilişkileri bağlamında incelenecek ise bu başlıklar yeterli olacaktır. Ancak bilindiği üzere, Lizbon (Reform) Anlaşması ile AB Kurucu Andlaşması (ABKA)'nda yapılan değişiklikler itibarıyla AB tüzel bir kişilik kazanmış olup ayrıca Birliğe üye devletler arasında ortak bir dış politika oluşturulması bağlamında Birlik üyesi devletlerin diğer örgütler başta olmak üzere uluslararası sorunlar karşısında ortak hareket etmesi hedeflenmektedir.

Bu bağlamda, aşağıda belirttiğimiz tespitler hiç şüphesiz akıldan tutulmalıdır:

- "1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları" kapsamında, AB üyesi devletlerin tamamının aynı zamanda üyesi olduğu

(3) Bu kapsamda belirtilmesi gereken tek istisnai çalışma için bkz., Deniz Altınbaş, "Avrupa Birliği Kurumlarında "Ermeni Meselesi""*, Ermeni Araştırmaları*, Sayı 39, 2011, ss. 71-74.-

(4) Paralel mahiyette ama farklı bir sınıflandırma için bkz., Altınbaş, op. cit., s. 68.

Avrupa Konseyi ve Avrupa Adalet Divanı'nın aldığı kararlar da bulunmaktadır.

- “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları”, başta olmak üzere Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki sorunlar, AB üyesi devletlerin tamamının aynı zamanda üyesi olduğu Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) itibarıyla da zaman zaman gündeme getirilmiştir.
- AGİT boyutunda olduğu kadar olmasa da “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları”, başta olmak üzere Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki sorunlar, BM ve NATO itibarıyla da zaman zaman gündeme getirilmiştir. AB üyesi devletlerin tamamının BM, büyük bir kısmının ise NATO üyesi olduğu ise bu kapsamda unutulmamalıdır.

4. *Husus*: Yukarıda açıkladığımız 2. ve 3. hususlar kapsamında vurgulanması gereken bir diğer husus ise Avrupa’da bulunan Ermeni diasporasına dayalı Ermeni lobisinin AB organları ve dolayısıyla karar alıcıları nezdinde gerçekleştirdikleri faaliyetlerdir. Daha geniş bir ifade ile belirtirsek Ermeni lobisi bir yandan Birliğe üye devletlerde ulusal düzeyde lobi faaliyetlerinde bulunurken diğer yandan da Brüksel’de AB Komisyon’u, Avrupa Parlamentosu (AP) ve Konsey’i nezdinde lobicilik yapmaktadırlar. Bu bağlamda Ermeni diasporasının; Ermeni Davası Avrupa Komitesi (Comité Européen de la Cause Arménienne- CDCA Avrupa)⁵, ve Avrupa Ermeni Dernekleri Forumu (The Forum of Armenian Associations in Europe - FAAE) isimli kurumlarla Brüksel’de büro açtıkları ve “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları” ile Türkiye’yi ilgilendiren kararların alınması süreçlerinde etkili oldukları bilinmektedir.⁶

5. *Husus*: “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları”, bağlamında Türkiye-AB/AT ilişkilerini belli boyutlarıyla inceleyen yabancı ve Türkçe literatürde daha önce yayımlanmış nicelik olarak az olmakla birlikte nitelik ola-

rak değerli çalışmalar bulunmaktadır. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla bu çalışmaların hiç biri konuyu yukarıda önerdiğimiz tüm boyutlarıyla inceleyememektedir. Zira konuyu tüm boyutlarıyla analiz edebilecek böyle bir çalışma ancak bir doktora veya doçentlik yahut profesörlük takdim tezi kapsamında mümkündür.

Söz konusu literatür itibarıyla belirtilmesi gereken bir diğer olgu ise çalışmaların hepsinin yazıldıkları/yayımlandıkları tarih itibarıyla konuyu belli boyutlarıyla inceleyebildikleridir. Zira bilindiği üzere, bu çalışmanın yazılmasından kısa bir süre sonra (Ekim 2014) yeni bir rapor daha yayımlanacaktır. Diğer bir deyişle konu üzerine yapılan her çalışma eşyanın doğası gereği, güncel gelişmeleri kapsayamayacağı için eksik (eski) kalmaya mahkumdur.

Hiç şüphesiz bu çalışma da kısa bir süre içinde eksik (eski) kalacaktır. Ayrıca, okumakta olduğunuz bu çalışmanın zamansal ve içerik sınırları da bulunmaktadır. Zamansal sınırlamalar ile başlarsak, çalışmada “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları”na temel oluşturan Türk(ıye)-Ermeni(stan) ilişkilerinin tarihsel gelişimine⁷ yer veril(e)miştir.

(5) CDCA Avrupa’nın ismi, Adalet ve Demokrasi için Avrupa Ermeni Federasyonu (The European Armenian Federation for Justice and Democracy – EAFJD) olarak değiştirilmiştir. EAFJD’nin web sitesinin adresi şöyledir: <http://eafjd.eu/spip.php?lang=en> (e.t. 30.01.2011)

(6) FAAE web sitesinin adresi şöyledir: <http://www.faaeurope.eu/> (e.t. 30.01.2011)

(7) “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları”nın tarihsel gelişimi üzerine Türkçe literatürde çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar içinde literatürde temel eser olarak tanımlananların bazıları şunlardır. Şimşir, “Ermeni Meselesi”, passim; Esat Uras, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 2. Baskı, 1987; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983; Sedat Laçiner, *Türkler ve Ermeniler – Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, Ankara: USAK Yayınları, Genişletilmiş 2. baskı, 2005; Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, Ankara: USAK Yayınları, 2008; Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu*, Ankara: USAK Yayınları, 2009; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu’nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul: Der Yayınları, 1987; Mim Kemal Öke, *Yüzyılım Kanlı Davası Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul: Aksoy Yayıncılık, Kasım 2000; Hikmet Özdemir, *Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye’nin Birikimi*, Ankara: TBMM Yayınları, 2008; Hikmet Özdemir (editör), *Türk-Ermeni İbtidai Makaleler*, Ankara: TBMM Yayınları, 2007; Ömer E. Lütem (der.), *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, Ankara: ASAM Yayınları, 2007; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt 1-7*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2005; Uluç Gürkan, *Ermeni Sorunu’nu Anlamak – Önyargıları Aşmak ve Nefretten Arınmak*, İstanbul: Destek Yay., Kasım 2011.

İçerik olarak ise yukarıda 2. hususta belirtmiş olduğumuz üçlü analiz düzeyinin sadece “AB İlerleme Raporları bağlamında Türkiye-AB ilişkileri” kısmı analiz edilmiştir. Lakin önemle belirtmek gerekmektedir ki bu çalışma beş ciltlik bir külliyat içinde yer alan akademik bir makale formatında kaleme alındığı için, mevcut konulara ilişkin bilgiler büyük ölçüde özetlenmiş ve gelen hatlarıyla irdelen-ebil-miştir⁸.

Yukarıda belirtilen gerekçe dâhilinde 1998-2014 yılları arasında yayımlanan 16 İlerleme Raporu itibarıyla çalışmada şu sorular analiz edilmiştir:

- İlerleme Raporlarında konu edinilen Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ilişkin hususlar bir *süreklilik* arz etmekte midir? Yoksa konjonktürel değişimler mi yaşanmaktadır?
- İlerleme Raporlarında vurgulanan Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki *sorunlarda*, Türkiye tarafından somut olumlu adımlar atılması Türkiye’nin AB’ye tam üyelik sürecini *hızlandırabilir* mi?

Genel Hatlarıyla Türkiye-AB/AT İlişkilerinin Başlangıcı ve “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları”

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilk yıllarda hem dönemin büyük Devletleri (düvel-i muazzama) hem de Ermeniler tarafından Ermeni sorunu bağlamında bir baskıya maruz kaldığı görülmektedir. Birinci dönem olarak adlandırabileceğimiz bu dönem içinde, Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde yürütülen dış politikalar sayesinde yapılan Gümrü, Moskova ve Kars Andlaşmaları ile 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lausanne Barış Andlaşması hükümleri uyarınca siyasal ve hukuksal anlamda Ermeni sorunu sona erdirilmiştir⁹. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin elde ettiği bu başarılarından sonra büyük Devletler, günümüze kadar

hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarında yaptıkları gibi açık bir şekilde “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları” üzerinden politika belirleyemezlerken, Ermeniler de iki kutuplu sistem içinde büyük Devletlerden destek alamadıkları için taktik ve tutum değiştirmişlerdir.

Bu durumun tek istisnası olarak Yatla Konferansı ile başlayan ve 2. Dünya Savaşı’nın hemen ardından devam eden Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)’nin Türkiye’ye yönelik istekleri ve bu süreçte tekrar gündeme gelen Ermenilerin toprak iddiaları örnek verilebilir. Zira söz konusu dönemde, bir yandan Türkiye ile SSCB arasında sınırların yeniden düzenlenmesine ilişkin karşılıklı notalar verilirken (7 Ağustos ve 24 Eylül 1946 Sovyet notalarını Türkiye 22 Ağustos ve 18 Ekim 1946 tarihli cevabı notalar ile reddetmiştir) diğer yandan da Ermeni diasporası ABD’nde faaliyete geçmiştir. Bu süreçte Taşnak Komitesince hazırlandığı bilinen bir dilekçe Başkan Truman’a verilmiş ve Doğu Anadolu’da Ermenilere toprak verilmesi istemiştir. Aynı dönemde benzer iddialar Washington’da kurulan bir komitenin Aralık 1945’de yayımladığı bir bildiri ve Ecmiyazin Katogigosu’nun Stalin, Truman ve Atlee’ye gönderdiği muhtırada da tekrar edilmiştir. Suriye ve Lübnan’da yaşayan Ermeniler ise bu konjonktür içerisinde SSCB tarafından örgütlendirilmiştir. Genel hatlarıyla aktardığımız bu dönemdeki en önemli gelişme ise hiç şüphesiz 15 Ağustos 1946 tarihinde Türk-Ermeni Sorunu Savunma Komitesi’nin

(8) Yukarıda belirttiğim hususların tamamının şu an yazmakta olduğum ve profesörlük takdim tezi olarak yayımlamayı düşündüğüm kitapta tüm yönleriyle analiz edilmesi planlanmaktadır.

(9) 1935 yılında Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü’nün Ermenistan’a tarihin gölgesinde kalmış kısa bir ziyareti olmuştur. Genel hatlarıyla belirtirsek, 17 Temmuz 1935 tarihinde, Türkiye’nin doğru sınırlarını ziyaret eden Başbakan İsmet İnönü, Dışişleri Bakanı Tefik Rüşü Aras ve yanındaki heyetle, Ermenistan yetkililerinin daveti üzerine İğdir’dan Karakale’ye geçmiştir. Türk heyetinin spontane gelişen bu ziyaretinde Ermenistan Başbakanı Tiflis’te olmadığından Sovyet Ermenistan’ı Başbakan Yardımcısı ile Sovyet Ermenistan’ı Ziraat Komiseri ve Sulama Şefi, Hudut Tugayı Komutanı ile bir Politeknik Mektebi Profesöründen oluşan karşılaşma heyeti hazır bulunmuştur. Heyetler, Sardarabad Barajı’nın nasıl işlediğinin ayrıntısını görmüşler ve hazırlanan bir salonda sabah kahvaltısından sonra dostluk konuşmaları yapmışlardır. Bkz. Özdemir, “Ermeni İddiaları Karşısında...”, loc. cit.

konuyu BM gündeme taşıma girişimi olmuştur. Söz konusu komite, BM üye 21 devletin temsilcisine başvurarak, “*Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon, Kars, Ardahan ve Sürmeli bölgelerinin Sovyet Ermenistanı’na dâbil edilmesi, Ermeni davasının BM gündemine alınmasını*” istemişlerdir. Soğuk Savaş’ın başlangıcındaki ilk bir kaç yılda gündeme gelen benzer mahiyetteki toplantı, eylem ve gösteriler ise İki Kutuplu sistemin netlik kazanmasından sonra 1965 yılına kadar sona ermiştir¹⁰.

Zira ikinci dönem olarak adlandırabileceğimiz, 1980’li yılların ortalarına kadar devam eden süreçte özellikle Ermeni diasporasının iki aşamalı bir plan izlediği görülmüştür. Bu planın birinci aşamasında, 1915-1917 yılları arasında yaşananlar bir efsane (mit) haline getirilerek, Ermeni ulusal kimliğinin oluşturulması ve korunmasında kullanılmıştır. Bu bağlamda özellikle diaspora Ermenileri için bir varoluş davasına dönüşmüş olan “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları”nı hatırlatıcı bir çok yöntem (makale, bilimsel eser, roman, konferans, dergi, miting, film, vb.) kullanarak yoğun bir propaganda faaliyeti başlatılmıştır. Uluslararası konjonktürdeki gelişmelerin etkisi sonucunda ise özellikle 1960’lı yılların ortalarından itibaren tüm Dünyada, “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları” yeniden gündeme getirilmeye başlanmış ve planın ikinci aşaması uygulanmaya geçilmiştir.

Bu süreç içerisinde, “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları” yeniden gündeme getirilmesinde en büyük etkiye sahip olay ise bizce, Türkiye’nin 31 Temmuz 1959 tarihinde Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)’na¹¹ yaptığı ‘ortak üyelik’ müracaatı olmuştur. Çünkü bu müracaatın ardından Türkiye ile AET arasında 12 Eylül 1963 tarihinde ‘Ortaklık Andlaşması’nın imzalanması ve bu andlaşmanın 1 Aralık 1964 tarihinde tarafların iç hukuklarında belirtilen yöntemlere uygun bir biçimde onaylandıktan sonra yürürlüğe girmesi sürecinde yaklaşık kırk yıllık bir aradan

sonra “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları” yeniden gündeme getirilmiştir.

Daha geniş bir ifade ile belirtirsek, 1923 yılında yapılan Lausanne Barış Andlaşması ile kapanmış olan “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları” temelli Ermeni sorunu, özellikle Türkiye’nin AT/AB üyelik sürecinde attığı adımlar ve Kıbrıs sorunundaki gelişmelerin de etkisi ile yeniden gündeme getirilmiştir. Ermeni sorununun (*Doğu Sorunu’nun demek belki daha doğru olacaktır*) yeniden başlatıldığı bu süreç içerisinde, yine Ermeni kilisesi ön planda yer almış ve 1915 Olaylarının 50. yılı gerekçe gösterilerek Ermenilerin büyük Patriği Eçmiyadzin Katolikosu Vazken I ve Antilyas Patriği Kilikya Katolikosu Khoren I tarafından üç gün ara ile bildirimler yayımlanmıştır. Ermeni Patrikleri, 16 Ağustos 1964 ve 19 Ağustos 1964 tarihli bu bildiri ile tüm Dünyayı, 1915 olaylarını soykırım olarak kabul etmeye davet ederek, “*Türkiye Cumhuriyeti’ne açıkça savaş ilan ettiler* (etmişlerdir)”¹².

Başta Bilal Şimşir Hocamız olmak üzere konu üzerine çalışmalar yapan kimi bilim insanlarının da belirttiği üzere, her iki Ermeni din adamının açıklamalarının yapılma tarihi son derece manidardır. Zira tarihte tesadüf diye bir şey yoktur ve yayımlanan bil-

(10) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Yüksek Özgür, *Taribi Boyuları ve Muhtemel Gelişmeler Işığında Türk – Ermeni İlişkileri*, İstanbul: Harp Akademileri Basım Evi, Şubat 1997, ss. 112-114.

(11) 7 Şubat 1992 tarihinde imzalanan ve 1 Kasım 1993 tarihinde yürürlüğe giren Maastricht Andlaşması (Avrupa Birliği Kurucu Andlaşması-ABKA) ile tesis edilmiş olan AB, Kurucu Andlaşması’ndaki düzenlemelerde benimsenen konulara yönelik olarak, üye Devletler arasında işbirliğini ve siyasal bütünleşmeyi sağlama görevine sahiptir. AB’nin kuruluşu ile kurumsal ve hukuksal yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Kamuran Reçber, *Avrupa Birliği Mevzuatı*, Bursa: Ezgi Kitapevi, Kasım 2003, s. 3.

Avrupa Toplulukları terimi ise çalışmamızda, Avrupa Toplulukları’nı oluşturan *Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu* (AKÇT), *Avrupa Topluluğu* (AT) ve *Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu* (AAET)’nu tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır. *Avrupa Ekonomik Topluluğu* (AET)’nin adı ise 1 Kasım 1993 tarihinde yürürlüğe giren ABKA’nın G Md.’si ile AT olarak değiştirilmiştir. Bu bağlamda çalışmamızda, 1993 yılı öncesindeki bazı hususların açıklanmasında AET terimi kullanılmaktadır. Avrupa Toplulukları’nın kuruluşu ile kurumsal ve hukuksal yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Mehmet Genç, *Avrupa Topluluklarının Kurumsal ve Hukuksal Yapısı*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayın No: 72, 1993, passim.

(12) Benzetme Bilal Şimşir’e aittir. Ermeni Patriklerinin açıklamaları ve konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Şimşir, 2006: 221-228.

dirilerin bir yandan Kıbrıs Sorunu'nda¹³ yaşanan gelişmeler diğer yandan da Türkiye'nin AB/AT üyelik sürecinin başlaması ile doğrudan alakalı olduğu açıktır. Daha net bir ifade ile vurgularsak, Türkiye'nin AB/AT'ne üyeliğini engellemek için başlatılan ve günümüze değin süren "1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları" kapsamındaki propaganda süreci 1964 yılında başlatılmıştır¹⁴.

AB İlerleme Raporlarının Analizi

Çalışmamızın giriş kısmında da belirttiğimiz üzere 1998 yılından beri her yıl yayımlanan İlerleme Raporları Türkiye-AB ilişkilerinde yaşanan gelişmeleri analiz etmekte ve bir nevi Türkiye'nin adaylık sürecinin fotoğrafını çekmektedir. 2014'e kadar olan dönemde yayımlanan toplam 16 AB İlerleme Raporunda ise Türkiye-Ermenistan ilişkileri şu 13 ana ve alt başlıklar¹⁵ içinde ele alınmıştır.

- 6 • Adalet ve İçişleri Alanında İşbirliği: (2001, 2001)
- Azınlık Hakları (Kültürel Haklar) ve Azınlıkların Korunması (1998, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2009, 2010, 2012, 2013).
- Bilgi Toplumu ve Medya (2010)
- Dış İlişkiler: (2006)
- Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar: (2000, 2001, 2002)
- Genel Değerlendirmeler: (2003, 2004, 2005)
- Görsel İşitsel Politika (2009)
- Medeni ve Siyasi Haklar: Din Özgürlüğü (2000, 2002, 2003, 2004, 2005, 2009, 2011)
- Medeni ve Siyasi Haklar: İfade Özgürlüğü (2005, 2008, 2010, 2011, 2012, 2013)
- (Basın Dahil) İfade Özgürlüğü (2006, 2007, 2009, 2010, 2012, 2013)

- Mülkiyet Hakları: (2007, 2009, 2012, 2013)
- Ortak Dışişleri ve Güvenlik (Savunma) Politikası: (2000, 2001, 2002, 2003, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013)
- Toplanma Özgürlüğü (2011, 2012)
- Yargı Sistemi: (2009)

Yukarıda aktardığımız verilerden de anlaşıldığı üzere farklı ana ve alt başlıklar içinde AB'nin ilgili raportörleri tarafından irdelenen Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ki her başlıkta yıllar itibarıyla bir devamlılık olduğunu ileri sürmek imkânsızdır. Örneğin Bilgi Toplumu ve Medya (2010), Dış İlişkiler: (2006), Toplanma Özgürlüğü (2011), Yargı Sistemi: (2009), Görsel İşitsel Politika (2009) başlıkları altında sadece bir kez Türkiye-Ermenistan ilişkileri itibarıyla konu edilmiştir. "Ortak Dışişleri ve Güvenlik (Savunma) Politikası" başlığı altında ise Türki-

(13) 24 Aralık 1964 tarihinde dönemin Kıbrıs Dışişleri Bakanı Kipriyanu, BM Güvenlik Konseyi'nde Kıbrıs konusunda Türkiye'yi ve Kıbrıs Türklerini suçlayan, Ermenilerle yapılan işbirliği sonucu, "1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları"nın 50. Yıl dönümünün de anılacağını açıklamıştır. Kıbrıs'lı Rumlar ve Ermeni diasporası arasındaki iş birliği ise Habeşistan'ın başşehri Adisababa'da 17-25 Ocak 1965 tarihinde İmparator Haile Selase'nin koruyucu başkanlığında Patrik I. Horen, Başpiskapos Makaryos ve diğer ruhani ve siyasî liderlerin katılımıyla yapılan toplantıda resmen ilân edilmiştir. Lübnan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Yunanistan ve Habeşistan'da ki gösteriler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Huda Derviş, Ermeni Azınlığa Türklerin Katliam Uyguladıkları Yalanı, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale17.html> (e.t. 25.01.2011), Laçiner, "Ermeni Sorunu, Diaspora...", op. cit., ss. 147-157 ve 161-167; Laçiner, Türkler ve Ermeniler, op. cit., ss. 50-58; Uras, op. cit., ss. LXVIII-LXIX ve LXXXVIII-XCVI ve CXXXVIII-CXXX.

(14) "1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları'nın Türkiye-AB ilişkilerine etkileri hakkında bkz.; Barış Özdal, "Avrupa Parlamentosu'nun Ermeni Sorununa İlişkin Aldığı Kararlar İtibarıyla Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri", *Değişen Dünyada Türkiye'nin Önemi, Uludağ Üniversitesi I. Ulusal Genç Bilim Adamları Sempozyumu, 6-7 Mayıs 2004, Cilt II*; Bursa: Uludağ Üniversitesi Kültür Sanat Kurulu Yayınları No: 7, 2004, ss. 619-622; Barış Özdal, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu I", *Global Strateji Dergisi*, Yıl 2, Sayı 7, Sonbahar 2006, ss. 73-85; Barış Özdal, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu II", *Global Strateji Dergisi*, Yıl 2, Sayı 8, Kış 2007, ss. 114-125; Soner Karagül, "Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları*, Kış 2003, Cilt 2, Sayı 8, ss. 177-196; Kamer Kasım, "AB'ye Üyelik Sürecinde Kıbrıs, Ermeni Sorunu ve Azınlıklar", *Avrasya Dosyası*, Cilt 11, Sayı 1, Yıl 2005, ss. 97-105; Laçiner, "Ermeni Sorunu", op. cit., ss. 178-188; Laçiner, Türkler ve Ermeniler, op. cit., ss. 82-94.

(15) Belirttiğimiz başlıkların isimleri zaman zaman değişmiş olmakla birlikte içerikleri büyük ölçüde aynı kalmıştır. Örneğin, 1998 yılında kullanılan "Azınlık Hakları ve Azınlıkların Korunması" başlığı, 2004 yılında "Azınlık Hakları, Kültürel Haklar ve Azınlıkların Korunması" haline gelmiştir.

YIL	Azınlık Hakları	Dini Özgürlük	Dil Kullanımı	Dış İlişkiler Sınır Kapalı	İletişim ve Eğitim	Tarih Kitapları	İnsan Kaçakçılığı	Mülk Edinimi	İfade Özgürlüğü
1998	+								
1999		Dolaylı -							
2000	+	-	+	+					
2001				-	+		-		
2002		-	+	- +				---	
2003		+ -		- +				+ -	
2004		-- +		- +	+ -	X+		--	
2005	U.A.H. Uygun Değil	--	-	- +	Konf. + Basın + - Okul -	- +		--	301. Md. -- O. PAMUK H. DİNK
2006	Stabil			+ -					301. Md. --
2007	Stabil	+ -	+ -	+ -	+ -			+ -	H. DİNK ---
2008				+					301. Md. + -
2009	--	-- +	--	+ -	Ermenice Yayın +	Sarı Gelin + -		+	+ - -
2010	Kısıtlayıcı	- +	- +	Protokoller	-				+ - -
2011	Kısıtlayıcı	+ + -		Protokoller	-- ++				+ + -
2012	++ --	+ -	+	Protokoller	-			+	++ H. DİNK++
2013		+ -	-	Protokoller	+ + +			+ -	H. DİNK++ 301. Md. +

ye-Ermenistan ilişkileri 2004 yılı hariç olmak üzere her yıl gündeme taşınmıştır.

Tespit ettiğimiz 13 ana ve alt başlıklar içinde ise şu 9 konu raporlarda ön plana çıkmaktadır.

- *“Azınlık Hakları;*
- *Dini Özgürlük;*
- *Dil Kullanımı;*
- *Dış İlişkiler ve Sınır Kapalı;*
- *İletişim ve Eğitim; Tarih Kitapları;*
- *İnsan Kaçakçılığı;*
- *Mülk Edinimi;*
- *İfade Özgürlüğü”.*

Ancak tespit ettiğimiz bu konuların her sene düzenli bir biçimde raporlarda yer almadığı, bazı konulara dönemsel ve konjonktürel olarak değinildiği de görülmektedir. Bir tablo yardımı ile belirtirsek:

Tarafımızdan yapılan bu tabloda da anlaşıldığı üzere 1998 yılında yayımlanan ilk raporda Türkiye-Ermenistan ilişkilerine

değinilmemiş, sadece “Azınlık Hakları ve Azınlıkların Korunması” alt başlığı içinde Türkiye’nin resmen üç azınlığı tanıdığı ve bu kapsamda ülkede yaşayan Ermenilerin sayısının 50.000 olduğu belirtilmiştir. Sonraki yıllarda ise bu husus zaman zaman raporlarda yer alırken, anlaşılması zor bir biçimde 2001-2004 yılları içinde hiç gündeme gelmemiştir.

1999 yılında ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerine doğrudan yer verilmemiştir. Dolaylı olarak ise din özgürlüğü bakımından, Lausanne Barış Andlaşması ile tanınan dinsel azınlıklar ve diğer dinsel azınlıklar arasında bir muamele farklılığının hâlâ mevcut olduğu ve insan hakları ve azınlıkların korunması konularında ciddi eksikler olduğu saptanmıştır. 1999 yılında hiçbir biçimde Türkiye-Ermenistan ilişkilerine veya Türkiye’de yaşayan Ermenilerin sorunlarına değinilmemesi ise şüphesiz çalışmamızın başında sorduğumuz sorular bakımından önemlidir.

2000 yılında yayımlanan raporda Türkiye-Ermenistan ilişkileri ilk kez kapsamlı bir biçimde ele alınmış ve 3 başlık altında (*Medeni ve Siyasi Haklar; Ekonomik, Sosyal ve*

Kültürel Haklar; Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası) altında incelenmiştir. Dini özgürlükler kapsamında olumlu bir gelişme olmakla birlikte bu husus yeterli bulunmamıştır. Ermenice dilinin kullanımı açısından ise bir problemin bildirilmediği tespit edilmiştir. Dini özgürlükler konusu 2001 ve 2006 yılları hariç ilerleyen yıllarda yayımlanan tüm raporlarda yer alırken genellikle Türkiye’de yaşayan diğer gayrimüslimler ile birlikte bir değerlendirme yapılmıştır. Diğer bir deyişle belirtsek Türkiye’de yaşayan Ermenilerin dinsel bir cemaat olarak dini özgürlükleri konusu 2009 yılına kadar ayrı bir husus olarak vurgulanmamıştır. 2009 yılından itibaren yayımlanan raporlarda ise “*Ermeni Patrikhanesi’nin Ermeni dili ve Ermeni din adamlarının eğitimi için üniversitede bölüm açılması önerisinin değerlendirilmesi*” gündeme taşınmıştır. 2010 ve 2011 yıllarında yayımlanan raporlarda ise bu konuda 3-4 yıldır bir cevap alınmadığı periyodik olarak hatırlatılmıştır.

8

2000 yılında raporda yer alan en önemli husus ise hiç şüphesiz “*Türkiye, Ermenistan sınırını kapalı tutmaya devam etmektedir*” ifadesi olmuştur. Daha öncede belirttiğimiz üzere “sınır kapılarının kapalı” olması hususu birçok AB raporunda ve maalesef bazı Türkçe eserlerde de “sınır sorunu” olarak tanımlanmaktadır. Bir kez daha önemle vurgulamak gerekmektedir ki kamuoyunda zaman zaman belirtildiği üzere Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulmaması ve sınır kapılarının açılmamasının nedeni “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları” bağlamında “soykırım iddiaları” değil, Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’ı uluslararası hukuka aykırı bir biçimde işgal etmesidir.

Bu hususa yönelik ilerleme raporlarında yer alan ifadeleri bir bütün olarak görmek faydalı olacaktır.

- “*Türkiye, Ermenistan sınırını kapalı tutmaya devam etmektedir. 2000*”
- “*Türkiye’nin Ermenistan ile sınırı hâlâ kapalıdır. 2001-2002-2003-2004-2005.*”

- “*Türkiye, Ermenistan ile sınırlarını kapalı tutmaya devam etmektedir. 2006*”
- “*Türkiye, Ermenistan kara sınırını kapalı tutmayı sürdürmüştür. 2007*”
- “*Türkiye bu ülkeyle kara sınırını kapalı tutmaya devam ederken... 2008*”
- “*Rapor döneminde Türkiye Ermenistan ile kara sınırını kapalı tutmuştur. 2009*”

Tekrar ana tablodan dönüp, incelenen yıllarda raporda yer alan hususların nicel anlamda sayısına ve nitelik itibarıyla içeriklerine bakıldığında, 2005 yılında yayımlanan raporun diğerlerinden farklı olduğu tespit edilmektedir. Daha geniş bir ifade ile vurgularsak 2005 yılında yayımlanan raporda 8 başlık altında Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ilişkin hususlara yer verilmiş olup, bu durum benzer biçimde sadece 2009 yılında yayımlanan raporda yaşanmıştır.

2005 yılını analiz etmeden önce 2009 yılına bakıldığında bu benzerliğin sadece nicel olarak ortaya çıktığı vurgulanmalıdır. Zira 2009 yılında yayımlanan raporda “*bir suç örgütü olduğu iddia edilen Ergenekon, Malatya’da üç Protestanın öldürülmesi ve Ermeni asıllı Türk gazeteci Hrant Dink’in öldürülmesi davaları olmak üzere*” ifadesi üzerinden Türk yargı sistemine ve Türkiye’deki ifade özgürlüğüne olumsuz vurgular yapılmıştır. TRT radyosunun mart ayından itibaren Ermeni dilinde yayın yapmaya başlaması ve Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Eylül 2008’deki Ermenistan ziyareti sonrasında iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi yönünde girişimlerde bulunulması ve bu amaçla 2 protokolün hazırlanması çalışmalarının başlatılması ise olumlu vurgular olarak raporda yer almıştır.

2005 - 2009 yılları arasında kalan senelerde ise ağırlıklı olarak “*Genişletilmiş Siyasi Diyalog ve Siyasi Kriterler*” ana başlığı altında Türk Ceza Kanunu’nun 301. maddesi kapsamında Ermeni kökenli Türk gazeteci Hrant Dink’in “*Türklüğe hakaret suçundan*” yargı-

lanması ve sonrasında ise 2007 Ocak ayında bir suikasta kurban edilmesi ağırlıklı olarak yer almıştır.

2005 yılında yayımlanan rapor daha öncede belirttiğimiz üzere hem nitelik hem de nicelik olarak tüm zamanlarda yayımlanan en kapsamlı içeriğe sahiptir. Yalnız bu durumun sebebi sadece söz konusu raporlama döneminde yaşanan güncel gelişmelerin fazla olması mıdır yoksa farklı bir durum mudur? Bu soruya cevap vermek için öncelikle raporun içeriğine bakıldığında 4 ana başlık altında (*İfade Özgürlüğü, Din Özgürlüğü, Fısl 31: Dış Güvenlik ve Savunma Politikası, 3.2 Genel Değerlendirme*) diğer senelerden daha ayrıntılı değerlendirmelerin yapıldığı göze çarpmaktadır. Bu değerlendirmelerin büyük çoğunluğu ise Orhan Pamuk, Hrant Dink, Emin Karaca ve Ragıp Zarakolu'nun Türk Ceza Kanunu'nun 301. maddesi kapsamında yargılanmaları ile ilgilidir. Ancak bizce asıl ilginç olan ve üzerinde durulması gereken husus söz konusu bu yargılanma süreçlerinin neden diğer senelerden farklı olarak 2005 yılında yayımlanan raporda bu kadar fazla yer aldığıdır.

Bu bağlamda hatırlatılması gereken bilgilerin başında Kopenhag Zirvesi'nin¹⁶ ardından Türkiye ile "Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında Bir Ortaklık Yaratan Anlaşmaya Ek Protokol"ün 29 Temmuz 2005 tarihinde, AB Dönem Başkanlığı adına İngiltere, AB Komisyonu ve Türkiye arasında imzalanmış olmasıdır. Bu kapsamda ayrıca 3 Ekim 2005 tarihinde ise "Tam Üyelik Müzakere Çerçeve Belgesi" imzalanarak Türkiye ile AB ilişkilerinde yeni bir dönem başlatılmıştır¹⁷. Diğer bir deyişle vurgularsak Türkiye AB ilişkilerinde yoğun gelişmelerin yaşandığı 2005 yılının ardından İlerleme Raporlarına Ermeni sorunu ağırlıklı olarak yansımıştır. Bu durum ise hemen akıllara çalışmamızın başında önemle vurguladığımız Türkiye'nin AT dolayısıyla AB ile ilişkilerinin hukuksal başlangıcını oluşturan 1 Aralık 1964 tarihinin *hemen ardından 1965 yılında Ermeni Sorununun* günümüze

değin önemli bir sorun olarak Türkiye'nin önüne çıkartılmasını getirmektedir.

Sonuç

Çalışmamızın başında analiz edileceği belirtilen "İlerleme Raporlarında konu edini-len Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ilişkin bususlar bir süreklilik arz etmekte midir? Yoksa konjonktürel değişimler mi yaşanmaktadır?" sorusu kapsamında Raporlarda yer alan hususlarda ismen de olsa bir süreklilik olduğu tespit edilmiştir. Fakat ele alınan hususların analiz derinliklerinin iç ve dış konjonktürdeki gelişmelerden etkilendiği görülmüştür.

Belirtilen ikinci analiz sorusu olan "İlerleme Raporlarında vurgulanan Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki sorunlarda, Türkiye tarafından somut olumlu adımlar atılması Türkiye'nin AB'ye tam üyelik sürecini hızlandırabilir mi?" kapsamında ise Kopenhag (siyasi, ekonomik, hukuki) Kriterleri itibarıyla düşünüldüğünde "EVET" cevabı verilebilir. Fakat AB'ne tam üyelik sürecinde farklı kriterlerin ve AB Komisyonu dışındaki diğer organların ve oylama süreçlerinin de etkili olduğu unutulmamalıdır.

Zira AB Komisyonu'nun, AP gibi tek taraflı bir tutum içermediği görülmektedir. Bu durumun nedeni olarak hem AB Komisyonu'nun müzakereleri yürütmekle görevli bir organ olması hem de Türkiye'nin üyelik sürecinde tutulmak istenmesi şeklinde yorumlanabilir.

Kaynakça

ALTINBAŞ Deniz, "Avrupa Birliği Kurumlarında "Ermeni Meselesi"", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 39, 201.

ARSAVA Ayşe Füsün, "Kopenhag Zirvesi Işığında Türkiye - AB İlişkileri", <http://www.rekabet.gov>.

(16) Bkz., Ayşe Füsün Arsava, "Kopenhag Zirvesi Işığında Türkiye - AB İlişkileri", <http://www.rekabet.gov.tr/Resources/PersembekonferanslarıYayın/perskonfyyin116.pdf> (e.t. 18.04.2012); Kamuran Reçber, *Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri*, (Genişletilmiş 3. Baskı) Alfa Aktüel Yayınevi, Bursa, 2009.

(17) Bkz., Kamuran Reçber, *Tam Üyelik Müzakere Çerçeve Belgesi'nin Analizi*, Alfa Aktüel Yayınevi, İstanbul, 2006.

tr/Resources/PersembekonferanslarıYayın/perskonfy-
n116.pdf (e.t. 18.04.2012).

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt 1-7, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2005.

DERVİŞ Huda, Ermeni Azınlığa Türklerin Katliam Uyguladıkları Yalanı, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale17.html> (e.t. 25.01.2011).

FAAE: <http://www.faaeurope.eu/> (e.t. 30.01.2011)

GENÇ Mehmet, *Avrupa Topluluklarının Kurumsal ve Hukuksal Yapısı*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayın No: 72, 1993.

GÜRKAN Uluç, *Ermeni Sorunu'nu Anlamak -Önyarguları Aşmak ve Nefretten Arınmak-*, İstanbul: Destek Yay., Kasım 2011.

GÜRÜN Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

KARAGÜL Soner, "Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları*, Kış 2003, Cilt 2, Sayı 8.

KASIM Kamer, "AB'ye Üyelik Sürecinde Kıbrıs, Ermeni Sorunu ve Azınlıklar", *Avrasya Dosyası*, Cilt 11, Sayı 1, Yıl 2005.

LAÇİNER Sedat, *Ermeni Sorunu*, Ankara: USAK Yayınları, 2009.

LAÇİNER Sedat, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, Ankara: USAK Yayınları, 2008.

LAÇİNER Sedat, *Türkler ve Ermeniler -Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, Ankara: USAK Yayınları, Genişletilmiş 2. baskı, 2005.

LÜTEM Ömer E. (der.), *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, Ankara: ASAM Yayınları, 2007.

MAZICI Nurşen, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul: Der Yayınları, 1987.

ÖKE Mim Kemal, *Yüzyılın Kanlı Davası Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul: Aksoy Yayıncılık, Kasım 2000.

ÖZDAL Barış, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkile-

ri Bağlamında Ermeni Sorunu I", *Global Strateji Dergisi*, Yıl 2, Sayı 7, Sonbahar 2006.

ÖZDAL Barış, "Avrupa Parlamentosu'nun Ermeni Sorununa İlişkin Aldığı Kararlar İtibarıyla Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri", *Değişen Dünyada Türkiye'nin Önemi, Uludağ Üniversitesi I. Ulusal Genç Bilim Adamları Sempozyumu, 6-7 Mayıs 2004, Cilt II*; Bursa: Uludağ Üniversitesi Kültür Sanat Kurulu Yayınları No: 7, 2004.

ÖZDAL Barış, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkile-ri Bağlamında Ermeni Sorunu II", *Global Strateji Dergisi*, Yıl 2, Sayı 8, Kış 2007.

ÖZDAL Barış, "Avrupa Birliği İlerleme Raporları Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Analizi", *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Erzurum/Türkiye 2-4 Mayıs 2012 Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 1033, 2014, ss. 113-124.

ÖZDEMİR Hikmet (editör), *Türk-Ermeni İhtilafları Makaleler*, Ankara: TBMM Yayınları, 2007.

ÖZDEMİR Hikmet, *Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi*, Ankara: TBMM Yayınları, 2008.

ÖZGÜR Yüksek, *Tarihi Boyunları ve Muhtemel Gelişmeler Işığında Türk - Ermeni İlişkileri*, İstanbul: Harp Akademileri Basım Evi, Şubat 1997.

REÇBER Kamuran, *Avrupa Birliği Mevzuatı*, Bursa: Ezgi Kitapevi, Kasım 2003.

REÇBER Kamuran, *Tam Üyelik Müzakere Çerçeve Belgesi'nin Analizi*, Alfa Aktüel Yayınevi, İstanbul, 2006.

REÇBER Kamuran, *Türkiye - Avrupa Birliği İlişkileri*, (Genişletilmiş 3. Baskı) Alfa Aktüel Yayınevi, Bursa, 2009;

ŞİMŞİR Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, 2006.

The European Armenian Federation for Justice and Democracy - EAFJD) <http://eafjd.eu/spip.php?lang=en> (e.t. 30.01.2011)

URAS Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 2. Baskı, 1987.